

Oxu!..

*Ancaq oxuduğun ayağını yerə,
başını yüksəkliyə, qəlbini ülvyyəyə bağlasın.
Oxu!.. Oxuduqların sənin olsun, səndə olsun.*

Oxuma – düzü əyri göstərəni, öyrədəni.

Oxuma – səndə sənə yox edəni.

"Füyuzat" jurnalı

Buraxılışa məsul:

ƏSƏD ASLANOĞLU

Redaktor:

ZƏRİFƏ HƏMZƏYEVƏ

Texniki redaktorlar:

NİGAR CƏFƏRZADƏ

NƏRMINƏ FAZİL

Korrektor:

MƏTANƏT KƏRİMLİ

Qapaq dizaynı və tərtibatı:

HÜSEYN ABDULLAYEV

**Ə.Vəliyev. M.B.MƏMMƏDZADƏ və AZƏRBAYCAN SİYASİ DÜŞÜNCƏ TARİXİ
Bakı, "MİMTA YAYIMLARI" 2023, 344 s.**

Dövrünün tanınmış mütəfəkkiri, ictimai-siyasi xadim Mirzə Bala Məmmədzaadə və onun Azərbaycan siyasi düşüncə tarixindəki önəmli rolundan bəhs edən bu kitab müəllifin illər ərzində ərsəyə gətirdiyi sosioloji-tarixi bir araşdırmanın bəhrəsidir. Bu tədqiqat işinin mövzusunı mübarizələrlə dolu ömrünü Azərbaycan, Türkiyə və müxtəlif Avropa ölkələrində keçirən, milli düşüncə və müstəqillik tariximizdə dərin iz qoyan M.B.Məmmədzaadənin həyat və fəaliyyəti, onun mücadilə yoldaşları ilə əlaqələri və bütün bunların fonunda milli məfkurənin siyasi-ideoloji, mənəvi əsasları təşkil edir. Kitab siyasi tarix, sosiologiya, mühacirət ədəbiyyatı, mətbuat tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar, eləcə də milli dövlətçilik ideologiyası ilə maraqlanan oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu kitabın nəşr və yayım haqları MİMTA Yayımalarına məxsusdur. Yayım evindən izinsiz kitabın qismən yaxud tamamilən nəşri və yayımlanması qadağandır.

ISBN 978-9952-8467-5-1

© MİMTA YAYIMLARI, 2023

ƏFQAN VƏLİYEV

**MİRZƏ BALA
MƏMMƏDZADƏ**
VƏ AZƏRBAYCAN SİYASİ DÜŞÜNCƏ TARİXİ

MİMTA YATIMLARI

Ön söz

Azərbaycan türk dünyasında əhəmiyyətli mövqeyə malik bir ölkədir. Avropanı Asiya ilə birləşdirən İpək Yolu Azərbaycandan keçir. Bu, eyni zamanda Şərqlə Qərb ölkələri arasında bir körpü rolunu oynayır.

“Mirzə Bala Məmmədzadə və Azərbaycanın siyasi düşüncə tarixi” adlı tədqiqat işi müasir dövrdəki partiyalar, qurumlar, siyasi hadisə və siyasətçilərlə bağlı olmayan sosioloji-tarixi bir araşdırmaadır. Bu tədqiqat işinin mövzusunı ömrünün əsas hissəsini Türkiyə ilə bərabər, digər Avropa ölkələrində keçirən azərbaycanlı ziyalı Mirzə Bala Məmmədzadənin həyat və fəaliyyəti təşkil edir. Bu ictimai xadimin həyatını, düşüncələrini yaşadığı dönmənin problemlərinə nəzər yetirmədən təhlil etmək mümkün deyil. Belə ki, Mirzə Balanın həyat və fəaliyyətinin bu tədqiqat işinə əsaslanaraq yenidən araşdırılmasına ehtiyac var.

Bu tədqiqat işi İstanbul Universiteti Ədəbiyyat fakültəsinin sosiologiya ixtisasında magistr pilləsində “Sosial fikir tarixində Mirzə Bala Məmmədzadə” (1999) adı ilə müdafiə etdiyim elmi işimin gözdən keçirilmiş halıdır. Tədqiqat işinin planında heç bir dəyişiklik etməmişəm. Ancaq bəzi mövzuları yenidən araşdıraraq daha geniş formada təhlil etməyi, bəzi düzəlişlər etməyi və tədqiqat işinin adını “Mirzə Bala Məmmədzadə və Azərbaycanın siyasi düşüncə tarixi” kimi dəyişdirməyi uyğun bildim.

Bu mövzunu araşdırmağımın müxtəlif səbəbləri var. Əlbəttə, bunlardan ən əhəmiyyətli, həyat və yaradıcılığının əsas hissəsini “ikinci ana vətənim” dediyi Türkiyədə keçirən Mirzə Bala Məmmədzadə ilə bağlı indiyədək əhatəli araşdırmanın olmamasıdır. Digər səbəb isə Mirzə Bala Məmmədzadənin mühacirət ədəbiyyatının əsas nümayəndəsi olmasıdır. Əsərlərini,

müxtəlif qəzet və dərgilərdə nəşr olunan məqalələrini əsas tutaraq məmləkətinin yenidən azadlığa qovuşması yolunda həyatını fəda edən ziyalının Azərbaycanın siyasi və sosial düşüncə tarixindəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışdıq. Mühacirlər sovet xəfiyyələri tərəfindən təqib edildikləri üçün olduqları yerlərdə özlərindən və yaxınlarından danışmazdılar. Mirzə Bala Məmmədzadə də bu səbəbdən özü və ailəsindən çox bəhs etməmişdir. Buna görə Mirzə Bala Məmmədzadənin həyatı ilə bağlı məlumat toplamağın çətinliyini də qeyd etməliyəm.

Mirzə Bala Məmmədzadə eyni zamanda Türkiyə Cümhuriyyətinin vətəndaşı olmuşdur. Mühacirətdə olduğu illərdə Türkiyə və digər müsəlman türk xalqları ilə bağlı konfranslar keçirmiş, Türkiyədə çıxan qəzet və dərgilərdə məqalələri çap olunmuşdur. Fəaliyyəti ilə Türkiyədə də məşhurlaşan Mirzə Bala Məmmədzadənin həyat və düşüncələrinin türk ziyalıları-nın da diqqətini cəkcəyini düşündürük.

Azərbaycan xalqının istiqlal mücadiləsi tarixindən lazımi dərsləri ala bilməsi baxımdan Mirzə Bala Məmmədzadənin əsərlərinin əhəmiyyətini inkar etmək olmaz. O sadəcə Azərbaycan deyil, eyni zamanda sovet hakimiyyəti altında olan digər müsəlman və türk xalqlarının müştərək yazıçısı və sözçüsü kimi dəyərləndirilir. Belə bir yazıçı haqqında tədqiqat aparmaq olduqca məsuliyyətli bir işdir.

Tədqiqat işimdə dəyərli tövsiyə, məsləhətləri ilə mənə dəstək olan müəllimim və elmi rəhbərim Ümit Meriçə təşəkkürümü bildirirəm. Həmçinin Mirzə Bala Məmmədzadənin ölüm döşəyində baş ucunda olmuş, şəxsi arxivindən istifadə etməyimə izin verən Eldəniz Qurtulana və İstanbul Universiteti Ədəbiyyat fakültəsində sosiologiya ixtisasını tədris edən müəllimlərimə minnətdaram.

Əfqan Vəliyev

Giriş

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində başlayan yeniləşmə hərəkatı nəticəsində Azərbaycanın xarici ölkələrlə daha fərqli münasibətləri yaranırdı. Azərbaycanda siyasi həyatın formalaşması bölgənin və Yaxın Şərqi maraq dairəsində olan bir məsələ, eyni zamanda siyasi problem kimi qarşımıza çıxır. Bu siyasətə Rusiyanın daxil olması ilə Azərbaycanın Osmanlı imperiyası və İranla olan münasibətləri fərqli mövqe qazanmışdır. Ölkənin Rusiyaya tabe olması onun həm siyasi, həm də sosial həyatına təsir göstərmişdir. Belə ki, milli məsələlər, sosial həyat və ölkə ilə bağlı verilən qərarlarda Azərbaycan xalqının fikri nəzərə alınmırdı.

İran və Rusiya Azərbaycanı bölüşdürmək üçün zaman-zaman müqavilələr imzalamışlar. Bu mənada Azərbaycanın coğrafi və strateji mövqeyi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ölkənin əhəmiyyətli strateji mövqeyə sahib olması tarixin müxtəlif dövrlərində bölgə dövlətlərini qarşı-qarşıya gətirmişdir. Azərbaycan coğrafi mövqeyi, yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə Qafqazda, Orta Asiyada açar rolunu oynamışdır. Bu səbəbdən o, hakim dünya dövlətlərinin daim maraq dairəsində, gündəmində olmuşdur. Siyasi və mədəni baxımdan inkişaf edən Qafqazın bu önəmli ölkəsində XIX əsrin sonlarına doğru yüksək təbəqələrdə rus kulturu, alt təbəqələrdə İran kulturu, 1883-cü ildə Azərbaycanı Rusiya və Qərbi Avropa bazarlarına bağlayan Bakı–Batumi dəmir yolunun açılması ilə isə Osmanlı-Avropa kulturu xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

XX əsrin əvvəlləri əhəmiyyətli tarixi hadisələrə səhnə olmuşdur. Rusiyada çarizmin süqutu, Avropa, Asiya, Qafqazda

güclənən milliyyətçilik hərəkatları dünya xəritəsinin yenilənə-cəyinə işarə idi. Müsəlmanlarla sosialistlər arasında ilk birlik 1901-ci ildə yaradılan “Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə” partiya-sının Bakı komitəsi ilə başlamışdır. Təşkilatın mətbu orqanı olan “İskra” qəzeti gizli yollarla Azərbaycana gətirilərək paylanılırdı. 1904-cü ildə Bakıda S.M.Əfəndiyev, A.M.Stopanin, Fonşteyn, P.A.Çaparidze, M.Ə.Əzizbəyov “Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə” partiyasının üzvü idilər. Bəzi sosial demokrat və milliyyətçi ziyalılar bolşeviklərin muxtariyyət yaratma fikrini qəbul etsələr də, tamamilə müstəqillik qazanma məsələsində fikir ayrılığı içində olduqlarından M.Ə.Rəsulzadə, M.K.Mirqasımov, A.Kazımov, M.H.Hacinski, N.Nərimanov bir araya gələrək müsəlman-türk aləmində ilk müsəlman sosial-demokrat partiya olan “Hümmət” partiyasını yaratdılar. Partiya müsəlman-türk işçiləri arasında yüksək nüfuza sahib idi. Təşkilat Azərbaycan proletar sinfini çar rejiminə qarşı inqilabi mücadiləyə təşviq edirdi. Okt-yabrda “Hümmət” qəzetinin nəşrinə başlandı. 14 dekabr 1904-cü ildə Bakıda “Hümmət” partiyası rəhbərliyində tətil komitəsi təsis edildi.

Çar rejiminə qarşı üsyanlar işçi sinfi ilə kifayətləndi, 1905-ci ilin yazında Şuşa, Quba, Qazax, Şəki, Lənkəran, Şamaxı, Göyçay, Gəncə, Zaqatala bölgələrində kəndli üsyanları başlandı. “Hümmət” partiyası “Dəvət-Qoç”, “Təkamül” və “Yoldaş” adlı qəzetlər nəşr edərək milli birlik və inqilabçı görüşün siyasi plat-formasını yaratdı.

Çarlığa qarşı Rusiyada və ona tabe olan vilayətlərdə keçirilən üsyanlar 1905-ci ildə liberal konstitusiyaya dövlətinə qarşı inqilaba çevrildi. Çarın 1905-ci ildə çıxarmaq məcburiyyətində qaldığı Oktyabr manifesti, qismən də olsa, vətəndaş hüquqlarını təminat altına aldı, müstəqillik meyllərini gücləndirdi. Ölkədə-

ki iğtişəşləri aradan qaldırmaq üçün Duma yaradıldı, amma bu da siyasi və ictimai böhranı aradan qaldıra bilmədi.

Çarlıq “zəfərlə bitəcək kiçik müharibə” ilə ölkədəki iğtişəşləri aradan qaldırmaq ümidi ilə Yaponiyaya qarşı savaşa başlasada, müharibə 5 sentyabr 1905-ci ildə Rusiyanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bu savaş, eyni zamanda Uzaq Şərqdə rusların möhkəmlənməsinin də qarşısını aldı. Rus-yapon müharibəsi ilə Asiya dövləti Avropa dövləti qarşısında zəfər qazandı. Məğlubiyyət ölkədə böhranın daha da dərinləşməsinə səbəb oldu.

9 yanvar 1905-ci ildə keşiş Georgi Qaponun başçılığı altında çarın iqamətgahı olan Qış sarayına doğru yürüş edən nümayişçilər sarayın qarşısında çar ordusu tərəfindən güllələndilər. Bu hadisə Rusiya tarixinə “Qanlı bazar” kimi düşmüşdür. Qətləliam çarla xalq arasında uçurum yaranmasına, xalqın saraya və rejimə qarşı inamının sarsılmasına səbəb oldu. Çar idarəsində yer alanların çar əleyhinə olan mitinqçi qruplarla birləşməsi çar rejiminin çökməsinə zəmin yaratdı. Oktyabr manifesti ilə Dumanın təmin etdiyi hüriyyətdən, həm də hakimiyyət boşluğundan faydalanan Rusiya müsəlmanları və türkləri bu vəziyyəti öz lehinə çevirməyə çalışdılar. “Qanlı bazar” və digər siyasi hadisələr Azərbaycandakı milliyyətçiləri, sosial demokratları, bolşevikləri və digər qüvvələri hərəkətə keçirdi.

1905-ci il inqilabından sonra Rusiya Dövlət Dumasına seçilən Rusiya müsəlmanlarını və türklərini təmsil edən vəkillər 20 may 1905-ci ildə Rusiya Müsəlmanları İttifaqını yaratdılar. İttifaqın başçısı İsmayıl bəy Qaspıralı, müavinlər isə Əlimərdan bəy Topçubaşov və Yusif Akçuraoğlu idi. İttifaq Dumada Rusiya müsəlmanları və türklərinin milli və dini bərabərliyi, ana dilli müasir məktəblərin açılması, ana dilli mətbuat, ictimaiyyətlərin keçirilməsi, idarəçilikdə müsəlman kadrlara daha çox

yer verilməsi tələbi ilə müzakirələrin başlanmasına nail oldu. Bu məqsədlə Dumada üstünük təşkil edən “Kadet” partiyası ilə əməkdaşlığa cəhd göstərildi. 1905-ci il 20-21 avqustda Nijni Novqorodda keçirilən Rusiya Müsəlmanları İttifaqının üçüncü qurultayında ittifaqın Rusiya müsəlmanlarının ortaq məqsəd və mənfəətlərini təmsil edən siyasi partiyaya çevrilməsi qərara alındı, partiya rəhbəri kimi Əlimərdan bəy Topçubaşov seçildi. Partiya idarəçiliyində Krım, Volqa və Ural tatarları üstünlük təşkil edirdi.

Üç fərqli mədəniyyətin mücadiləsinin əsas mərkəzinə çevrilən Azərbaycanda 1905-ci il inqilabı ilə formalaşan yeni siyasət, yeni ədəbiyyat və islahatlar yeni bir tarixi mərhələnin başladığını göstərirdi.

Mirzə Bala Məmmədzaadənin yaşadığı bu dönmə Azərbaycandakı siyasi və ictimai dəyişikliklər mövcud “ümmətçi” anlayışa qarşı “millətləşməyi”, başqa sözlə, milliyyətçiliyi kövrükləməkdə idi. Azərbaycandakı milliyyətçilik də həm siyasi, həm ictimai dəyişikliklərin nəticəsi idi. Köhnə ictimai quruluşun və həyat tərzinin dəyişilməsi yolunda burjuaziya və ziyalı təbəqə arasında həmrəylik yaranmışdı. Bu birlikdən milliyyətçilik doğmuş, qısa müddət ərzində bu, siyasi hərəkət halını almışdı. Burjuaziya və ziyalıların birliyi nəticəsində nəşr olunan “Kaspi”, “Həyat”, “Füyuzat”, “Tazə həyat” kimi qəzet və dərgilərin sahibi xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev və İsa bəy Aşurbəyli idi. Nəşriyyatın imtiyaz sahibi Əlimərdan bəy Topçubaşov, baş redaktorları isə Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu idi. Başlanğıcda dini üslubda irəliləyən, daha sonra türkcülük və azərbaycançılıq yolu ilə davam edən “Həyat” qəzeti, Əli bəy Hüseynzaadənin redaktoru olduğu “Füyuzat” dərgisi, Əhməd Ağaoğlunun “İrşad”, “Tərəqqi” qəzeti, Cə-

lil Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan ziyalıları, burjuaziyası və mətbuatı ənənəvi düşüncədən uzaqlaşaraq çağdaş milliyyətçi ideologiyaya yaxınlaşmağa, yeni kimlik ətrafında birləşməyə çalışırdı. Millətçi ziyalıların rəhbərliyində olan mətbuat milli duyğuları körükləyən bir qüvvə rolunu oynayırdı. Azərbaycan mətbuatı milli və ictimai kimliyin formalaşmasına xidmət edən bir platformaya çevrilmişdi. Bunun bünövrəsi hələ öncədən sistemli şəkildə düşünülmüş, ana dilində təhsil verən müasir məktəblər açılmış, təqaüdlər verilərək təhsil sistemini nizama salmaq əsas qayələrdən birinə çevrilmişdi. Bu vəsilə ilə “Bakı Müsəlmanları Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi”, “Səadət” cəmiyyəti, “Nəşri-məarif” cəmiyyəti, “Füyuzat” Darül-müəllimini, “Nicat” cəmiyyəti, Gəncədə “Məarif” cəmiyyəti, Şuşada xeyriyyə cəmiyyəti kimi qurumlar açılmışdı. Bu cəmiyyətlər xalqın yardımını ilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ana dilli məktəblər açaraq yeniləşmə və millətçilik hərəkatına dəstək olmuşdular. Ancaq əsas dəyişiklik üsuli-cədid adlandırılan Qərb modelində məktəblərin açılması idi. Cədid məktəblərində ruslaşdırma yox idi, amma müasir “yeniləşmə” anlayışı bir mənada “ruslaşma” və ya “qərbləşmə”nin başqa bir forması kimi özünü göstərirdi. Cədid hərəkatı, eyni zamanda millətçi mahiyyət daşıyan bir hərəkat idi. Əli bəy Hüseynzadə cədidçiliyi “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarı ilə ifadə etmişdir. Bu hərəkat Türkiyə, Qafqaz və Rusiyanın müsəlman-türk ziyalıları arasında əhəmiyyətli körpü rolunu oynamış, Rusiya müsəlmanları arasında gücləri birləşdirmək yönündə təsirli olmuşdu. İsmayıl bəy Qasıralı, Əhməd Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin də yer aldığı cədid hərəkatı reform tərəfdarı kimi tanınmışdır. Mirzə Bala Məmmədzadənin düşüncə tərzini formalaşdıran “üsuli-cə-

did” adı ilə tanınan cədid hərəkatıdır. Bu hərəkat təhsil və mədəniyyət sahəsində daha təsirli olmuşdur.

Böhran vəziyyətindən doğan hakimiyyət boşluğu Azərbaycandakı çar idarəsinə müxtəlif ünsürlərin təzyiqi və təsirini də asanlaşdırmışdı. Kosmopolit siyasi vəziyyətin yaratdığı qarışıqlıq ölkədə daimi istiqrarın təmin olunmasını çətinləşdirmişdi. 1906-cı ilin avqust ayında Bakıda anarxist kommunistlərin “Bakı Federasiyası”, “Bakı Krasnaya Sotnya” və “Dəmiryol İttifaqı” adlı qeyri-milli anarxist təşkilatları mövcud vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmişdi.

Çar rejimi Azərbaycan işğalının ilk illərindən bəri bu bölgəyə erməni köçü təşkil edərək etnik və milli problemlərə zəmin hazırlayırdı. Nüfus, ərazi və coğrafi mövqe baxımından Qafqazın böyük və önəmli ölkə olması Osmanlı imperiyasında yaşayan türklərlə mənşə etibarilə eyni kimliyi, dini paylaşması, rus-osmanlı savaşında azərbaycanlıların Osmanlı imperiyasına yardım etməsi Rusiyanı narahat edirdi. Azərbaycanlıların Qafqazda möhkəmlənməsi və müstəqillik yolundakı çalışmalarına əngəl olmaq məqsədilə tarixin müxtəlif dövrlərində ermənilərdən istifadə edilirdi. Bu vəziyyət erməni millətçilərində Türkiyə və Azərbaycan ərazisində “Böyük Ermənistan” dövləti qurmaq xülyası yaratmışdır. Erməni milliyyətçiləri “Hınçaq” və “Daşnaksütyun” təşkilatlarını yaradaraq azərbaycanlı və türklərə qarşı terror aktı təşkil etmişlər. 1905-ci ilin fevral ayında Bakıda çar dəstəkli erməni millətçilər əliyalın xalqa qarşı qətl-iam törətmişdilər. Hadisənin İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə və digər bölgələrdə yayılmasına göz yuman çar idarəsinin bu mövqeyi Azərbaycan xalqının səbir kasasını daşdırmışdı. Xalqın çar idarəsinə olan inamı sarsılmış, özlərini qorumaq məqsədilə öz aralarında təşkilatlanmağa başlamışdılar.

Azərbaycan tarixində ilk dəfə 1905-ci ildə müsəlman-türk həmrəyliyi ilə Əhməd Ağaoğlu rəhbərli ilə Gəncədə “Difai” partiyası yaradıldı. “Difai”nin məqsədi silahsız xalq ermənilərin hücumlarından qorumaq idi. 1905-ci il inqilabının uğursuz nəticələnməsi və etnik problemlərin gündəmə gəlməsi ilə azərbaycanlı sosialistlərin çoxu tərəf dəyişdirərək milliyyətçi cəbhəyə keçdi. Həmin ildə Gəncədə Şəfi bəy Rüstəmbəyov tərəfindən “Qeyrət” təşkilatı yaradıldı. Təşkilat milli duyğuların zirvədə olduğu bir dövərdə mühafizəkar kəsimin dəstəyi ilə milli birlik yaratmağa çalışırdı. 1907-ci ilin mayında Tiflisdə azərbaycanlı zabıt İbrahim bəy Vəkilov tərəfindən “Müdafiə” təşkilatı təsis edildi. Bu təşkilatın qayəsi xalq azadlıq mücadiləsi uğrunda birləşdirmək idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli, Abbasqulu Kazımzadə və milliyyətçi sosialistlərdən Məşədi Əzizbəyov, Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Əfəndiyev, Fətəli xan Xoyski və digərlərinin iştirakı ilə “Sosial Demokrat Fəhlə” partiyası, “Hümmət”, “Difai” və “Müsavət” partiyası yaradıldı.

Bu partiyalar müəyyən cərəyanlarla bağlı yaranan siyasi, sosial və ictimai zəmin əsasında formalaşmışdı. Ölkələrin ictimai və iqtisadi ehtiyaclarına görə müxtəlif formalarda özünü göstərən milliyyətçilik Azərbaycanda da fərdin bir millətə mənsub olma şüuru və vətənsəvərlik anlayışı ilə sərhədlənməmişdi. Bir cəmiyyətə aid olmağın kökləri qəbilə duyğusuna kimi uzanmaqdadır. Tarix boyunca milliyyətçiliyin mərkəzi ailə, qəbilə, zümrə, sosial nizam, sinif, dini təşkilat, siyasi partiya və nəhayət, millət və dövlət olaraq ortaya çıxmışdır. Azərbaycan toplumundakı milliyyətçilik millətçilik şüuru kimi ifadə edilə bilər. Siyasi mücadilə və istiqlal savaşı 28 may 1918-ci ildə

müsəlman Şərqində və türk dünyasında ilk müstəqil, demokratik cümhuriyyətin qurulması ilə nəticələnmişdi.

Qısa hesab edilməyəcək bir müddət içərisində Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə, Polşada və Almaniyada yaşayan Mirzə Bala Məmməd zadənin kimliyi müxtəlif mühitlərdə olması ilə əlaqədar özünü fərqli göstərmişdir. Bunu belə sıralaya bilərik:

1. Yazmağa başladığı tarixdən Azərbaycanın qızıl imperializm tərəfindən istilasına kimi davam edən dönm (1912–1939);
2. Azərbaycanın istilasından İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasına qədərki dönm (1921–1939);
3. Bu tarixdən etibarən həyatının sonuna kimi davam edən dönm (1939–1959).

Birinci dönm. Məlum olduğu kimi, bu dövr Azərbaycan cəmiyyətinin ümmət dönmindən millət dönməsinə keçid etdiyi dönmədir. Millət olmanın və milli dövlət qurmağın ehtiyacları əsasında başlayan istiqlal mücadiləsi bütün ölkəni bürümüşdü. Mirzə Bala Məmməd zadə yeddinci rus-tatar məktəbində oxuduğu illərdə yoldaşları ilə birlikdə “Arzu” adlı məcmuə çıxarmış, 1912-ci ildə Bakıda “Nəfi-elm və yaxud elmin sonu” adlı ilk əsərini yazmışdır. Rus üsulu ilə avropalaşmağın onlara uyğun olmadığını düşünən Azərbaycan ziyalıları Rusiyadakı cərəyanların təsirindən çıxaraq Qərblə birbaşa əlaqə yaratmaqla siyasi vəziyyəti dəyişdirə bilmişlər. Avropa tərzini yeniləşmə və milliyyətçilik hərəkatı “ulus dövlət” və milliyyətçiliyin ön planına çıxmasına səbəb olmuşdur. Buna görə 1915-ci ildə yazıçılığa başlayan Mirzə Bala Məmməd zadə ilk yazılarında, əsasən, milli ideal, milli kultür, milli tarix, milli ədəbiyyat mövzularına üstünlük vermişdir. Bu dönmənin sonlarına doğru baş verən 1917-ci il oktyabr bolşevik inqilabı, Zaqafqaziya Seyminin qurulması, Azərbaycanın müstəqillik

qazanması kimi tarixi hadisələrin əks olunduğu yazılarda aktual siyasi, sosial, ictimai məsələlər öz əksini tapmışdır.

İkinci dönm. Birinci dövəmdə hərəətli bir milliyyətçi, cümhuriyyət ideologiyasını mənimsəmiş, türkçülük ideologiyasına bağlı siyasi mühacir kimi formalaşan Mirzə Bala Məmməd-zadə bolşeviklərin istilasından sonra başlayan ikinci dönmənin bir neçə ilini məmləkətdə, sonra isə mühacir kimi keçirmişdir. 1922-ci ildə Bakıda Mirzə Bala Məmməd-zadənin “Azərbaycan türk mətbuatı” adlı əsəri nəşr olunmuşdur. Diqqət etdiyimiz zaman Mirzə Bala Məmməd-zadənin əsərlərində iki əsas xəttin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq:

a. “Türkçülük, islamçılıq, müasirlik” ideologiyasına əsaslanan milliyyətçilik hərəkatını və milli istiqlal, hürriyyət mücadiləsini həyəcanla müdafiə;

b. Bolşevik imperializminin Azərbaycanda milli varlıq və milli kəltürü ortadan qaldırmaq üçün həyata keçirdikləri qeyri-insani tədbirlər və tətbiiq etdikləri terror, zəlmü təhlil və tənqid.

Təxminən on il davam edən bu dönmə Mirzə Bala Məmməd-zadənin yazıçılıq həyatının ən məhsuldar dövrlərindən biridir. O bu dövəmdə baş verən ölkədaxili siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni hadisələri yazıya alaraq hərtərəfli təhlil etmişdir.

Üçüncü dönm. Düz iyirmi il davam edən, Mirzə Bala Məmməd-zadənin vəfatı ilə başa çatan bu dönmə onun fikir və düşüncə həyatının ən yetkin dövrüdür. Mirzə Bala Məmməd-zadə bu dövəmdə yazdığı əsər və məqalələrində istər dil, üslub, istərsə də fikir baxımdan kamilliyə çatmışdır. Belə ki, uzun zaman üzərində işlədiyi mövzularda daha çox mənbə və sənədlərə istinad etmiş, əsərləri daha sistemli hal almışdır. Xüsusiə yazıçılıq həyatının bu dövəmində istər Azərbaycan, istərsə də

sovet istilasındakı qeyri-rus millətlərin milli qurtuluş hərəkatları haqqında fikir və düşüncələrini əks etdirmişdir. Mirzə Bala Məmmədzaadənin kommunizm və bolşevizmin elmi metodla təhlil və tənqidini əks etdirən yazıları da bu dövrün məhsuludur.

Mirzə Bala çar Rusiyası dönməndə Azərbaycanın milli məsələlərinə bir ziyalı kimi yanaşan milliyyətçi idi. Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti dönməndə onu qatı cümhuriyyətçi və İstiqlal Bəyannaməsini mənimsəyən bir yazıçı kimi görürük. Qızıl ordunun ölkəni işğal etdiyi ilk illərdə rus inqilabının təsirləndə qalan, “Müsavət” partiyasının içərisindəki sol qrup cərəyanının liderlərindən biri idi. Sovet rejiminin təzyiqlərindən dolayı İranda məskunlaşmağa məcbur qalan Mirzə Bala Məmmədzaadə İran inqilabından təsirlənmiş, bu onun düşüncələrinə də təsirsiz ötürməmişdir.

Dönəmin ağır şərtləri Mirzə Balanın həyatında sabitlik yaranmasına əngəl olmuşdur. İrandan Türkiyəyə iltica edən Mirzə Bala Məmmədzaadə türkçülük cərəyanına qoşulmuşdur. Onun fikir dünyası sadəcə türkçülüklə sərhədlənməmişdir. Belə ki, Almaniyada Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutundakı fəaliyyəti dönməndə liberal görüşü müdafiə etmişdir.

İsmayıl bəy Qasıralı, Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzaadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzaadə, Yusif Akçuraoglu qədər Mirzə Bala Məmmədzaadə də Türkiyədəki milliyyətçilik və türkçülük hərəkatına yön verənlər arasında olmuşdur.

27 aprel 1920-ci ildə bolşeviklər Azərbaycanı işğal edərək cümhuriyyətin müstəqilliyinə son qoymuşdur. Bolşevik idarəsi fəaliyyətində onlar üçün faydalı olacaq şəxslərə iş təklifi etmiş, lakin Mirzə Bala Məmmədzaadə ona edilən bu təklifi qəbul etməyərək azadlıq mübarizəsini mühacirətdə davam etdirmişdir. Getdiyi ölkələrin mətbu orqanlarında Azərbaycan haqda yazılar

yazmış, müxtəlif siyasi və mədəni tədbirlər təşkil edərək vətəninin tanınmasında xüsusi rol oynamışdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyət dönməi ilə bağlı gizli məqamların işıqlandırılmasında da Mirzə Bala Məmmədzađenin rolu danılmazdır.

Mirzə Balanın fəaliyyətinin əsas hissəsini qəzet və dərgilər-dəki yazıları təşkil edir. Bu yazılar fərqli ölkələrdə, fərqli dillər-də, müxtəlif mətbu orqanlarında nəşr olunmuşdur. Olduqca çalısqan və məhsuldar bir yazıçı olan Mirzə Bala bir çox ölkələrdə yaşamasından dolayı dərgi və qəzetlərdə nəşr olunan yüzlərlə məqaləsi itib-batmışdır. Fərqli coğrafiyalarda, fərqli kosmopolit mühitlərdə olduğundan kimliyi həmin mühitdən asılı olaraq dəyişmişdir. Yeniləşmə və milliyyətçilik hərəkatı dönməindən Azərbaycan Cümhuriyyəti və cümhuriyyətdən sonrakı dönmə-lərə kimi baş verən tarixi proseslərin canlı şahidi olan Mirzə Bala sahib olduğu önəmli məlumatlar və sənədlərlə sovet gizli xidməti tərəfindən daim təqib edilmişdir.

Mövcud şərtlər altında mücadilədən əsla vaz keçməyən Mirzə Bala Məmmədzaadə “Milli Azərbaycan hərəkatı”, “Azərbaycan Misaqi-Millisi”, “Ermənilər və İran” adlı əsərlərə və yüzlərlə məqaləyə imza ataraq Azərbaycan istiqlal hərəkatını və cümhuriyyət tarixini əbədiləşdirmişdir. Bolşeviklərin əlinə keçməsin, ayaq altında qalması deyə parlamentdən götürdüyü üçrəngli bayraqda da gözlərini yuman Mirzə Bala son nəfəsində: “Nə xoşbəxtəm ki, bu üçrəngli bayraqda açılan gözlərimi yəni-dən bu üçrəngli bayraqda qapayıram. Bu bayraqı yaxşı qoruyun, ona sahib çıxın. Allah sizlərə bu bayraqı götürdüyüm yərdən yənidən asmağı nəsib etsin...” – demişdir.

Tədqiqatın birinci hissəsi Mirzə Bala Məmmədzađenin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. İkinci hissədə Mirzə Balanın mühacirətdəki həyat və fəaliyyəti araşdırılmış, üçüncü his-

sədə isə mütəfəkkirin fikir və düşüncələri müəyyən başlıqlar altında sistemləşdirilmişdir. Dördüncü hissədə Mirzə Bala Məmmədzadənin Türkiyə məsələlərinə olan baxışı, beşinci hissədə isə yazıçının Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixindəki yeri barədə fikirlər öz əksini tapır. Sonuncu – altıncı hissədə müxtəlif mövzularda yazılmış məktublar, teleqraflar və şeirlər oxuculara təqdim olunur.

I HİSSƏ

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏNİN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİ

• Rus işğalına kimi həyatı

Ailəsi, uşaqlığı, təhsil illəri

Dövrünün tanınmış mütəfəkkiri, ictimai xadim Mirzə Bala Məmməd zadə 13 avqust 1898-ci ildə Bakının Zirə kəndində baliqçı Əlibalanın ailəsində dünyaya göz açmışdır. Ailəsi olduqca yoxsul həyat sürmüş, dolanışıq üçün əsrin əvvəllərində şəhərin Çəmbərəkənd qəsəbəsinə köçərək orada məskən salmışdır.¹

XX yüzilliyin əvvəllərində Rusiyada başlayan siyasi münaqişələr və inqilaba hazırlıq Azərbaycanda sosial-siyasi və ictimai həyata birbaşa ciddi təsir göstərir. Bu hərc-mərclik nəticəsində Azərbaycan bir sıra ciddi ictimai yeniliklərə, inqilabi hərəkətlərin inkişafına şahidlik edir. Həqiqi mənada sosial-siyasi və mədəni təkamül keçirən Azərbaycanda bununla yeni bir tarixi mərhələnin başlanğıcı qoyulur. Bu dövrdə Azərbaycanda kimlik axtarışı üçün də şərait yaranır. Bütün bunlar Azərbaycan tarixində əhəmiyyətli dəyişikliklərə yol açır. Çətin vəziyyətdə qalan çar üsul idarəsi məşrutəyə elan etməyə məcbur olur. Azərbaycan ziyalıları bu məşrutəyətin Rusiya müsəlmanlarına və türklərinə qazandırdığı hürriyətdən mümkün qədər yararlanmağa çalışır. Azərbaycanın sosial-siyasi həyatında başlayan reform hərəkəti nəticəsində ana dilli mətbuat yaranır, ana dilində təhsil verən müasir məktəblər açılır, xeyriyyə cəmiyyətləri, ədəbi dərnəklər yaradılır. Milli-mədəni oyanış Azərbaycan

¹ Mirzə Bala Məmməd zadə. "Milli Azərbaycan hərəkəti". "Nicat" nəşriyyatı, Bakı, 1992, səh.241

gəncliyinin yeni üsullu məktəblərdə ana dilində təhsil almasını təmin edən yeni mənlilik axtarışını sürətləndirir. Mirzə Bala Məmməd zadə də məhz bu – “ümmət toplumundan millət toplumu”na tarixi keçid dönəmində təhsil alır.

Mirzə Bala 1907-ci ildə yeddinci rus-tatar məktəbinə daxil olur. Ənənəvi mədrəsə təhsili ilə yanaşı, yeni açılan bu rus-tatar, başqa sözlə desək, rus-türk məktəblərində müasir təhsil verilir. Mirzə Bala Məmməd zadə bir əsərində belə yazır:

“O zamana kimi liberal və inqilabçı milliyətçilər belə türk mədəniyyəti, türk dili və türk birliyi ideologiyasına xidmət etdikləri halda özlərinə müsəlman və millətlərinə müsəlman milləti deyirdilər. Mürtəcə mühafizəkarların nəzərində biz heç millət də deyildik. Rəsmi hökumət nəzərində isə tatar idik. Çoxdan başlayan Azərbaycan milli hərəkəti ad qazana bilməmiş, adsız qəhrəman kimi qalmışdı. Qəzetlərin üstündə “müsəlman qəzeti”, məktəb girişlərində “rus-tatar məktəbi” sözləri yazılırdı”.²

Rus-tatar məktəbinin çara sadıq missioner və şərqsünas alimlər tərəfindən hazırlanmış proqramında əsas qayə müsəlmanların rus mədəniyyətinə cəlb edilməsi və ruslaşdırılması idi. Bununla rus-tatar məktəbi Rusiyanın Qafqazda və Azərbaycanda imperia list siyasətinin və əlaqələrinin gücləndirilməsinə yönəlmiş siyasi koloniya mahiyyəti daşıyırdı. Beləcə, çarizm rus dili və kultürünü mənimsəyən məmur sinfi yetişdirmək istəyirdi.

Bununla yanaşı, rus-tatar məktəbi İranın dəstəklədiyi müha fizekar şiə din xadimləri yetişdirən mədrəsələrin yanında Qərb modelində müasir təhsil verən və əhalinin böyük qisminin bədcəsini qarşılaya bilən yeganə məktəb idi. Bu səbəbdən məscid və mədrəsələrə marağın azalması ilə cəmiyyətdəki nüfuzunu

² Mirzə Bala Məmməd zadə. “Milli Azərbaycan hərəkəti”. Ankara, 1991, səh.46

itirməkdən qorxan din xadimləri xalqı yeni, müasir məktəblərə qarşı doldururdu.

Mirzə Bala Məmməd zadə 1911-ci ildə rus-tatar məktəbini bitirərək təhsilinə Həbib bəy Mahmudbəyovun idarəçiliyindəki rüşdiyyədə davam edir.³ Bu illərdə rus və fars dillərinə yiyələnən Mirzə Bala Məmməd zadənin yetişməsində rüşdiyyə məktəbi olduqca əhəmiyyətli rol oynayır. Yenilikçi, milliyyətçi və kosmopolit dəyərlərə meyil edən əksər Azərbaycan ziyalıları bu cür məktəblərdə təhsil alırdılar.

1914-cü ildə Mirzə Bala Məmməd zadənin atası dünyasını dəyişir. Gənc yaşda atası Əlibalanı itirən Mirzə Bala qardaşı Həsənbala və bacısı ilə birgə anasının himayəsində böyüyür. O, ailəsinin dolanışığına köməklik göstərmək üçün anasının bişirdiyi şirniyyatları bazarda satır, eyni zamanda təhsilinə davam edir.⁴ Bu illərdə məktəb ləvazimatlarını belə almaqda çətinlik çəksə də, çalışqanlığı və bilgisini yüksək qiymətləndirən müəllim və yoldaşları ona köməklik göstərmişdir.⁵

Mirzə Bala Məmməd zadə “uşaqlıq yoldaşım” adlandırdığı məşhur yazıçı Cəfər Cəbbarlı ilə eyni məhəllədə böyümüş, rüşdiyyədə eyni parta arxasında əyləşmişdilər. O zamanlar Bakı sənayeləşmiş quruluşu və çoxmillətli proletariatlığı ilə Qafqazın ən qarışıq bölgəsi idi. Fərqli şəxsiyyət və siyasətlərin meydanına çevrilmiş Bakıda Mirzə Bala Məmməd zadə ilə yoldaşı Cəfər Cəbbarlı millətçi mövqeyində yer almışdılar. Mirzə Bala Məmməd zadənin bu mövqeyi tələbəlik illərində müxtəlif təsirlər altında formalaşmışdı. Onların bu cəbhədə

³ Mirzə Bala Məmməd zadə. “Cəfər Cəbbarlı”. “Qurtuluş” dərgisi, №4, 1935, Berlin, səh.107

⁴ Hüseyin Baykara. “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi”. İstanbul, 1951, səh.271

⁵ R.Rəhməti Arat. “İtirdiyimiz bir dəyər – Məhəmməd Mirzə Bala”. “Azərbaycan” dərgisi, №12 (84), 1959, Ankara, səh.10

yer almasında milliyyətçi müəllimləri Həbib bəy Mahmudbəyovun da rolu olmuşdur. Onlar dərstdən sonra tez-tez milliyyətçi dərnəklərin tərtib etdiyi iclas və seminarlarda, mitinqlərdə iştirak edirdilər.

Mirzə Bala hələ gənc yaşlarından öz ağır xasiyyəti, davranışı ilə seçilirdi. Oyuna maraq göstərməz, çox zaman öz aləmində – kitabları ilə olar, digər tərəfdən də anasına kömək edərdi. Ancaq hər şeyə rəğmən, həyat iztirablarla dolu idi.⁶ Maddi çətinliklər və məişət problemləri Mirzə Balanı gənc yaşından yetkinləşdirmişdi. O, 1914-cü ildə rüşdiyyə məktəbindən məzun olur.

Hüseyn Baykara Mirzə Balanı bu cür təsvir edir: “Mirzə Bala yoxsul balıqçı ailəsində böyümüş xalq övladı idi. Buna baxmayaraq, o, Azərbaycanın çətin, qanlı inqilab günlərində bir mövqeni tutdu: o da milli istiqlal cəbhəsi idi. Halbuki biz rus istilasının ilk illərində kommunistlər sırasında Xanbudaqov, Musabəyov kimi bəy, xan ailələrindən çıxmış və sonra rus gülləsinə tuş gəlmiş zavallı bədbəxtləri də gördük. Mirzə Bala isə kommunistlərin xalqın yoxsul zümrəsini rifaha çatdırmayacağını bilir, üstəlik, tarixdə bənzəri görülməmiş kölə halına salacağını da çox yaxşı görür və anlayırdı. Tarix Mirzə Balanı təkzib edə bilməmişdir”.⁷

Mirzə Bala Məmmədzadə “Azərbaycan milləti”, “Azərbaycan türk milliyyətçiliyi” kimi anlayışları yeni-yeni mənimsəməyə başlayan xalqın öz dövlətini qurmağa cəhd etdiyi siyasi bir dövəmdə publisistlik və yazıçılıq fəaliyyətinə başlayır.

⁶ Əbdülvahab Yurdsevər. “43 illik dostum Mirzə Bala”. “Azərbaycan” dərgisi, №12 (84), 1959, Ankara, səh.16

⁷ Hüseyn Baykara. “Mirzə Bala”. “Azərbaycan” dərgisi, №12 (84), Ankara, 1959, Ankara, səh.37

Publisistlik və yazıçılıq həyatına başlaması

Publisistlik fəaliyyətinə hələ orta məktəb illərində başlayan Mirzə Bala məktəb yoldaşları ilə birgə şəkilli, əlyazma halında olan “Arzu” adlı məcmuə nəşr etdirir.

Mirzə Bala 1915-ci ildə Çar Rusiyasına qarşı mübarizə meydanına çevrilmiş Bakıda Azərbaycan-türk gəncliyinin milli qurtuluş uğrunda fəaliyyətlərinin mərkəzi olan Bakı Mühəndislik məktəbinin (Politexnik Texnikumunun) memarlıq-inşaat ixtisasına daxil olur. Rus dilində təhsil aldığı bu texnikumda oxuduğu illərdə çalışqanlığı, aydın, gözəl nitqi və yazmaq eşqi ilə həm yoldaşlarının, həm də müəllimlərinin diqqətini çəkir. Yazıçılıq fəaliyyətinə isə 1915-ci ildə Bakıda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin çıxardığı “Açıq söz” qəzeti ilə başlayır. Rəsulzadənin tövsiyəsi ilə qəzet üçün yazı yazmağa başlayan Mirzə Bala sonralar qəzetin daimi müəlliflərindən birinə çevrilir.

“Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarı ilə dərc olunan “Açıq söz” qəzetində Azərbaycan türkçülərinin görüşləri təbliğ olunurdu.⁸ Bu qəzet ilk dəfə müsəlman və tatar sözlərini türk kəlməsi ilə əvəz etməyə başladı və millətə: “Sən türk-sən!” – deyə müraciət etdi. Rus hökumətinə isə “Biz türkük!” deyə səslənərək özünü “gündəlik türk qəzetəsi” elan etdi.⁹

Türk fikir tarixində önəmli yeri olan Tahir Çağatay bir xatirəsində Mirzə Balanı belə təsvir edir:

“Mirzə Balanı 1917-ci ildə – kiçik bir məktəbli ikən Bakıya gəldiyim vaxt “Açıq söz” qəzetinin mətbəəsində tanıyırdım. Məşhur İsmailiyyə binasının qarşısındakı mətbəəyə

⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “Bolşeviklərin şərq siyasəti”. “Sabah” nəşriyyatı, Bakı, 1994, səh.124

⁹ Mirzə Bala Məmmədzadə. “Milli Azərbaycan hərəkəti”. Ankara, 1991, səh.46

– baş redaktor, mərhum ustadımız Məhəmməd Əmin bəyə məmləkətdən məktub gətirmişdim. Ala-qaranlıq bir salonun ortasındakı böyük bir masanın ətrafında yeddi-səkkiz nəfər sıra ilə əyləşib işləyirdilər. Yuxarı başda Əmin bəy oturmuşdu. Birbaşa ona yaxınlaşıb məktubu təqdim etdim. Yoldaşlarımla məni olduqca mehribanlıqla qarşılayıb yanında əyləşmək üçün yer göstərdi. Bizi dinlədikdən sonra qarşı tərəfdə oturan bir gənci yanına çağırdı. Bizi tapdığımız bahalı hotel-dən daha ucuz, sadə bir hotelə yerləşdirməsini, bu xüsusda bizimlə məşğul olmasını xahiş etdi. Bizə rəhbərlik edən o adam Mirzə Bala bəy idi.

Həmin dönəm hər yerdə olduğu kimi, Bakıda da vəziyyət qeyri-sabit idi. Hadisələrin hansı yönə dəyişəcəyini, nəyin necə olacağını heç kim təxmin edə bilmirdi. Hər kəsin ehtimal etdiyi bir şey vardısı, o da yaxın gələcəyin bir çox hadisələrə şahid olacağı idi.

Bu minvalla bir neçə gün Bakıda qaldıq. Əmin bəylə, demək olar ki, hər gün görüşürdük. Bir çox məsələlərlə bağlı Mirzə Bala bəy bizimlə ayrıca məşğul olurdu. Bu müddət ərzində məşhur Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, yazıçı Əhməd Hamdi, Piri Mürsəlzadə kimi dövrün qabaqcıl ziyalıları ilə tanış olduq. Bir neçə gün baş tutan görüşlərdən sonra Bakıda qalmağımız uyğun olmadığından Şəkiyə gedəsi olduq. O vaxt yollar olduqca təhlükəli idi. Xüsusilə Qafqazda başlayan erməni-türk davası bu təhlükəni daha da artırırdı. Mirzə Bala bəy həmin günlərdə Şəkiyə gedən etibarlı bir adam olub-olmadığını araşdırdı. Bəxtimizdən Azərbaycanın ilk münəvvər müəllimlərindən olan Hənifə xanımın da Şəkidəki əqrəbasının yanına gedəcəyini öyrəndik. Mirzə Bala bəy bizi Hənifə xanımla tanış edərək ona əmanət etdi. Bu vəsilə ilə biz olduqca

münəvvər və şəfqətli bir ağbirçəyin himayəsi altında mənzilimizə çatmış olduq”.¹⁰

1912-ci ildə İsa bəy Aşurbəyovun “Kaspi” mətbəəsində Mirzə Bala Məmməd zadənin “Nəfi-elm və yaxud elmin sonu” adlı ilk əsəri dərc olunur. Bu əsərlə yazıçılıq həyatına başlayan Mirzə Balanın fikir aləminin inkişafında və kamilləşməsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin böyük rolu olmuşdur. O, “Açıq söz”dən başqa “Qurtuluş” və “Doğru söz” qəzetlərində də milli oyanışı kövrükləyən, xalqın və cəmiyyətin problemlərindən bəhs edən məqalələr yazır.

Sonralar həftəlik dərc olunan “Bəsirət” qəzetinin baş redaktoru, eyni zamanda, daimi müəlliflərindən olur. Qəzetdə çar idarəsinin böhran yaratmaq siyasətində sui-istifadə etdiyi şiə-sünni din xadimlərinin provakasiyasına mane olmağa çalışır.

1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra Mirzə Balanı Bakıda Azərbaycan gəncliyinin öndərləri sırasında görürük. O həmçinin bu dövərdə dərc olunan “İttifaqi-mütəəlimin” və “Gənc-lər sədasi” dərgilərinin də fəal yazarlarından olur. İstiqlaliyyətin elanından sonra cümhuriyyətin rəsmi mətbuat orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru, daha sonra isə baş redaktoru olur. Bu qəzet vəsiləsi ilə xalqla hökumət arasında əlaqə yaradır.

“Azərbaycan Cümhuriyyəti və hürriyyəti anlayışını toplumun bütün təbəqələri qəbul edib. Siyasi partiyalar arasında ixtilafı əhəmiyyətli dərəcədə azalıb, bütün fəaliyyətləri cümhuriyyətin tərəqqisinə köklənib. Azərbaycan fikri millətin düşüncəsinə yerləşib. Üçrəngli bayrağımız bizi siyasi olaraq birləşdirməkdədir. Azərbaycan istiqlalının müdafiəsi hamımızın ortaq vəzifəsidir”.¹¹

¹⁰ Tahir Çəğatay. “Əziz dostum Mirzə Bala”. “Azərbaycan” dərgisi, №12 (84), 1959, Ankara, səh.43-44

¹¹ “Azərbaycan” qəzeti, №191, 31 may 1919, Bakı

Mirzə Bala Məmməd zadə bu cümlələrlə cümhuriyyətin ideologiyası və təməlinin qüdsiliyini, hər kəsin ona xidmət etmək və qorumaqda məsuliyyətli olduğunu vurğulayır.

“Mətbuatın təsisinə ilə Qafqazda siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül tapırdı. Əfkari-ümumiyyə vücud bulurdu. Həyatı-milliyə üçün pək mühüm olan bir sıra məsələlər müzakirə olunurdu”¹², – deyən Mirzə Bala mətbuatın cəmiyyətdəki əhəmiyyəti məsələsi üzərində dayanır. Azərbaycan toplusunun ümmət dövründən millət dövrünə keçdiyi yeni bir mərhələdə Mirzə Bala milli ideal, kultür, maarif, tarix, ədəbiyyat mövzularına müraciət edərək çağdaş sosial və siyasi problemlərə toxunur.

Mirzə Bala və Cəfər Cabbarlı uşaqlıq illərini birgə keçirən iki yaxın dost olmuş, gənclik illərində məktəblərdə, mədənlərdə, qəsəbələrdə, ucqar kəndlərdə xalqı azadlıq mübarizəsinə səsləyərək Azərbaycan gəncliyinin simvoluna çevrilmişdilər.

Cəfər Cabbarlı ilə yoldaşlığı

Azərbaycanda çarlıq rejimi dövründə gənclərin “Məhəmmədiyyə” adlı təşkilatı var idi. Birinci Dünya müharibəsi illərində yaradılan bu təşkilat gəncləri milli və dini ruhda yetişdirmək məqsədi daşıyır, bu səbəbdən xüsusilə milli və dini bayramlarda gizli iclaslar keçirirdi. Bunlar arasında Novruz bayramı xüsusilə seçilirdi. Bakı xeyriyyəçilərindən Hacı Səməd bütün təhlükələri göz önünə alaraq şəhərin yuxarı məhəlləsindəki gözəl binasının geniş salonlarını bu iclaslar üçün ayırmışdı. Bəzən özü də bu yığıncaqlara qoşulur, gənclərin həyəcanlı nitqlərini və şeirlərini dinləyərək istiqbalımız adına böyük fərəh hissi duyurdu.

¹² M.B. Məmməd zadə. “Milli Azərbaycan hərəkəti”. Berlin, 1938, səh. 19

Bu yığıncaqlar zamanı polis təqibinin qarşısını almaq üçün kənar məhəllələrdə təşkilata bağlı olan gənclərdən mühafizə qrupları yaradılırdı. Bu iclaslarda, əsasən, məşhur şairlər, yazıçılar, sənətkarlar iştirak edirdi. Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad və Mirzə Cəlal Yusifzadə fəal iştirakçılardan idilər. Bu yığıncaqlarda gənc şairlər həmin gün münasibətilə yazdıqları şeirləri oxuyar, bəlağətli nitqləri ilə hər kəsdə coşqunluq yaradardılar. Fasilə vaxtı milli musiqilər ifa edilər, milli rəqslər nümayiş olunardı.

O illərdə həm məhəllə, həm məktəb yoldaşı olan Mirzə Bala Məmmədzadə və Cəfər Cabbarlı təşkilatın işlərində fəal iştirak edirdilər. 1916-cı ildə təşkil olunan bir iclasa öz şeirləri ilə xüsusi ab-hava qatmışdılar.

1917-ci ildə çar rejiminin tənəzzülü ilə hakimiyyətdə yaranan hərc-mərclik gənclər arasında iğtişas yaratmışdı. Gənclər milli təşkilatlara üzv olur, hakimiyyət üstündə can-başla mübarizəyə qalxırdılar. Təşkilatların qarşısında uzun növbələr yaranır, xalq şüurlu şəkildə birləşməyə çalışırdı. Azərbaycan toplumu milli duyğuların son həddə çatdığı siyasi və sosial bir dönmə qədəm qoyurdu.

“İttifaqi-mütəəllimin” və “Qafqaz tələbələrinin mərkəzi komitəsi” adlı gənclik və tələbə təşkilatlarının liderləri arasında Mirzə Bala Məmmədzadə və Cəfər Cabbarlı da var idi. “İttifaqi-mütəəllimin” təşkilatı eyniadlı həftəlik qəzet də çıxarırdı. Qəzetdə Mirzə Bala, Cəfər Cabbarlı, Əbdül Əbdülzadə və Əbdülvəhab Yurdsevər məqalələr yazırdı.

Qafqaz tələbələrinin mərkəzi komitəsi isə aylıq “Gənclər sədası” qəzetini çıxarırdı. Qəzetin rusca hissəsinə Həmid Məhəmmədzadə Ataman, türkcə hissəsinə Əbdülvəhab Yurdsevər rəhbərlik edirdi. Baş redaktor isə Mirzə Bala Məmmədzadə idi.¹³

¹³ Əbdülvəhab Yurdsevər: “43 illik dostum Mirzə Bala”. “Azərbaycan” dərgisi, №12 (84), 1959, səh.17

Mirzə Bala və Cəfər Cabbarlı cümhuriyyət dönməində parlamentdə stenoqraf işləyirdilər. 28 aprel 1920-ci il – bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etdiyi gün Cəfər Cabbarlının Bakının Çəmbərəkənd məhəlləsindəki evində M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə keçirilən toplantıda elə onun təlimatı ilə Gizli Milli Müqavimət Komitəsi yaradılmışdı. Komitənin rəhbəri Mirzə Bala, müavini Əbdülvahab Yurdsevər, baş katibi isə Cəfər Cabbarlı seçilmişdi.¹⁴

Xalq Cəfər Cabbarlıны çox sevirdi, hətta bolşeviklər belə ona etimad edirdilər. “Gizli Müsavat”ın mətbu orqanı olan “İstiqlal” qəzetinə ÇEKA tərəfindən təşkil olunan basqın zamanı Mirzə Bala və digər komitə üzvlərinin həbsindən sonra keçirilən sorğu zamanı Cəfər Cabbarlının gizli komitə və qəzet ilə əlaqəsini inkar edərək onu sürgün və ölümdən xilas etmişdilər.

1936-cı ildə İstanbulda “İlca” dərgisində dərc olunan yazıda Mirzə Bala dostu Cəfər Cabbarlının həyatı, fəaliyyəti, mübarizəsi ilə bağlı bilinməyən gerçəkləri qələmə aldığı üçün məqaləni olduğu kimi təqdim etməyi uyğun bilirəm. Bu həm də tariximizin gizli qalan, qaranlıq tərəflərini işıqlandırmaq baxımından da əhəmiyyətlidir:

“Cəfər Cabbarlının vaxtsız vəfatından üç il ötüb. Bu üç il ərzində Azərbaycanın istər ədəbi və mədəni həyatında, istərsə də siyasət aləmində baş verənlərdən xəbərdarlıq. Və şübhə etmirik ki, əgər Cəfər sağ olsaydı, o da Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Tağı Şahbazi, Mikayıl Müşfiq, Seyid Hüseyn və digərləri sırasında olacaqdı. Hələlik deyə bilərik ki, Azərbaycanda imhaya məruz qalan dil Cəfərin dilidir. Buna görə Cəfər Cavid, Cavad və başqaları ilə birlikdə Mikayıl Müşfiq, Ruhulla Axundov, Əli Nazim, Musaxanlı kimi türkçülər sırasında yer alır.

Bu üç il içərisində Cəfər təkcə bu baxımdan təzyiqə məruz qalmayıb. Həmçinin onun fikir və ideologiya etibarilə kommu-

¹⁴ Tahir Çağatay. “Əbdülvahab Yurdsevərin ardından”. “Azərbaycan” dərgisi, №213, 1975, səh.5

nizm və materializm doktrinalarından tamamilə uzaq olduğu etiraf edilməyə başlanmış, yaradıcılıq metodundakı həmin ünsürün idealizm olduğu qəbul edilmişdi. Bu hökmlər Cəfərin sovet senzurasına əsasən, tamaşaya qoyulmasına razılıq verilmiş “1905-ci ildə”, “Od gəlini”, “Yaşar”, “Almaz” kimi dram əsərlərinə görə verilmişdi. Halbuki bu əsərlər ideologiya baxımından “bolşevizm tənqidi” süzgəcindən keçirilmiş, bolşevik ideologiyasının rolunun inkar edildiyi iddia edilərək qısaldılmış, pozulmuş, yeni səhifələr, səhnələr əlavə edilmişdir. Beləcə, onlar antitəbliğət əsərləri halına gətirilmişdi.

Cəfərin ölümündən bəhs etdiyimiz üç il öncəki yazıda onun əsərlərini xronoloji ardıcılıqla iki qismə ayırmışdıq. 1917-ci ildən 1923-cü ilə kimi yazdığı və uzun illər tamaşaya qoyulan “Ulduz” və ya “Trablis müharibəsi”, “Ədirnənin fəthi”, “Solğun çiçəklər”, “Bakı müharibəsi”, “Aydın” və “Oqtay” kimi pyesləri zaman-zaman tamaşaya qoyulmuşdur.

1923-cü il Cəfərin həyatında mühüm yer tutur. İşğal rejiminə qarşı gizli fəaliyyət göstərən Cəfər həmin il digər “müsavatçı” yoldaşları ilə tutularaq ağır işgəncələrə məruz qalır. O, ÇEKA həbsindən çıxdıqdan sonra yazdığı “Od gəlini” əsərində yadelli işğalına və yeni dinə qarşı üsyan edən Elxanın dili ilə istilaya əsla boyun əyməyəcəyini hayqıraraq dilə gətirir. “Od gəlini”nin ardınca tamaşaya qoyulan “1905-ci ildə” pyesi də ilk tamaşadan sonra Bakı və Tiflis mətbuatının ciddi tənqidinə məruz qalır.

Həm “Od gəlini”, həm də adıkeçən əsəri belə təhlil etmişlər:

1. Əsərlərdə kütləvi hərəkət yerinə fərdi qəhrəmanlıqlar yer alır.
2. İşçi hərəkəti, proletar inqilabı ilə bağlı heç bir təsvir yoxdur.
3. Bolşevik fırqəsinin rolu, onun işçi hərəkətini idarə və sövq etməsi ilə bağlı heç bir izə rast gəlinmir.

Cəfərin vəfatından qısa zaman əvvəl “Zarya Vostoka” qəzeti “1905-ci ildə” əsəri ilə bağlı bu sözləri yazmışdır: “Bu əsərin əvvəlki əsərlərdən fərqi budur ki, burada proletar inqilabına da yer verilmiş, bu məqsədlə yeni səhnələr əlavə olunmuş, bolşeviklərin 1905-ci ildəki strategiyası, taktikası və işçi sinfi ilə yaxın münasibəti ətraflı şəkildə təsvir olunmuşdur”.

Həmin əlavələri çıxarsaq, inqilabdan əvvəlki Cəfərin bütün mənəvi varlığı olduğu kimi qarşımızda təcəssüm edər. Halbuki inqilabdan sonrakı Cəfər belə bu gün tənqidə məruz qalır.

Məlumdur ki, Cəfər hürr və sərbəst bir mühitdə yaşamaq imkanına sahib olsaydı, əsərlərini asayış içində yazacaq, beləcə, daha milliyyətçi və hüriyyətçi olacaqdı. Bəli, Cəfər hüriyyətçi idi. O, fərdin və millətin hüriyyətini həyatın yeganə mənası kimi görür, bu fikrini bütün, hətta təzyiq altında yazdığı əsərlərində belə müdafiə etməkdən çəkinmir.

“Mən istərdim ki, insan azad, hər şey azad olsun”, – deyər hayqıran Aydın¹⁵ deyil, Cəfərin özüdür. Cəfər bu hüriyyəti yalnız milli mühit içərisində düşünür. Bundan ötrüdür ki, o, Aydın nın dili ilə Hindistanda ingilis hakimiyyətinə, Azərbaycanda da rus hakimiyyətinə qarşı üsyan edir.

Cəfərin bu fikirləri ancaq sözdə qalmır, o bu hərəkətdə şəxsən iştirak edərək milli hərəkəti sövq və idarə edən “Müsavat” firqəsinin gizli mərkəzi üzvü adı ilə həbs edilir. Dərin yurd və vətən sevgisi ilə yaşayan Cəfər mətin bir azərbaycançı olmuşdur. Belə ki, bir millət vətəni üzərində öz hakimiyyətini qura bilmədikcə hürr sayılmaz. Hürr olmayan isə kölədir. Bu torpaq Azərbaycan türklərinin və bu torpağa könül verən, bu torpaqda yaşayan və bu yurdun tərəqqisi, birliyi uğrunda çalışan bütün milli azlıqlarıdır. Azərbaycan

¹⁵ Aydın – Cəfər Cabbarlının “Aydın” dramının baş qəhrəmanı

türkü hür və məsud olmaq üçün bu torpaqlar üzərində hakimiyyətini təsis etməlidir.

Cəfərin hüriyyətçilik və milliyyətçiliyi türk hüriyyətçilik və millətçiliyi idi. Onun nəzərində yurdçuluq və millətçilik türk millətinin geosiyasi vəziyyətindən doğurdu. Azərbaycan yurdçuluğu və vətənpərvərliyi Cəfər Cabbarlı üçün elə türk milliyyətçiliyi demək idi.

O, hüriyyətin başqa bir simvolu – qadın hüquqlarının müdafiəsi ilə çarşabı atan türk qadını obrazı yaratmışdı. Bu qadınla birlikdə bütün incə, zərif, gözəl və bədii duyğular da ortadan qalxmış, onun yerini əxlaqsızlıq, dinsizlik işğal etmişdir. Bu əsarətə qarşı Həsən bəy Zərdabi hələ keçən əsrin yetmişinci illərində üsyan bayrağı qaldırmış, türk qadınını xilas etmək üçün “Əkinçi” qəzeti ilə səsinə xalqa çatdırmağa çalışmışdır. Həsən bəy Zərdabinin yolunu Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi və başqaları davam etdirmişdir. Cəmiyyətdə əhval pozğunluğuna səbəb olan və qadın hüquqları müdafiəsi adı altında yeridilən bu siyasətin yaratdığı vəziyyətdən Cəfər Cabbarlı da olduqca təsirlənərək “Türk sağ ikən...” nəğməsini yazmışdır.

Oynaq və coşqun musiqi ilə ifa olunan, lakin yayımlanmayan bu nəğmə milliyyətçiliklə yurdçuluğun, azərbaycançılıqla qafqazçılığın mükəmməl şəkildə tərifini verir. Cəfər Cabbarlının hüriyyət, milliyyətçilik və vətənpərvərlik haqqında yazdığı şeirlər bunlarla bitmir. Bu mövzuda yazdığı şeirlərin bir hissəsi işğaldan əvvəl Bakı mətbuatında dərc olunmuşdu. Şeirlərinin bir qismi isə yoldaşlarının dəftərində idi.

Cəfər Cabbarlı əsərlərini bir yerə toplamaq məsələsində olduqca dağınıq idi. O yazdıqlarını bir kənara atardı. Birinci

Dünya müharibəsi və inqilab illərində Cəfər Cabbarlının həyatında önəmli rolu olan Hacı Cabbarlı onun katibinə çevrilmişdi: yazıçının bütün əsərləri rüşdiyyədən sinif yoldaşı olan Hacı Cabbarlıda idi. Dram teatrının aktyoru olan Hacı Cabbarlı Cəfər Cabbarlını dram əsəri yazmağa təşviq edənlərdən biri olmuşdur. Yazıçının ilk əsərlərində baş rolları əsrarəngiz şəkildə canlandıran Hacı Cabbarlı, çox heyif ki, 1918-ci ildə olduqca gənc – 23 yaşında səhnədə vəfat etmişdir.

“1915-ci ildə Cəfərlə mən orta mühəndis məktəbinə, Hacı isə Hacıbababəyli Hüseyn ağa, Rza Darablı və digər sinif yoldaşlarımızla birlikdə səhnəyə intisab etdilər. Bu vaxtdan etibarən Cəfər üçün məktəbdənkənar iki həyat başladı. O, bir tərəfdən Hacı Cabbarlı ilə dostluğunu davam etdirərək onun təşviqi ilə şeirlər yazır, məcmuələrdə iştirak edir və yenə onun təsiri ilə ilk dram əsəri üzərində çalışırdı. Digər tərəfdən də bizimlə birlikdə gizli tələbə cəmiyyətlərinin fəaliyyətində aktiv iştirak edirdi.

Məktəbimizin gizli türk tələbə cəmiyyəti Bakının digər məktəblərindəki tələbə cəmiyyətləri ilə birləşmiş, bayramlarda milli tədbirlər, tələbə şənlikləri təşkil edirdi. Cəfər Cabbarlı bu tədbir və şənliklərdə hamının marağına səbəb olar, hürriyyət, milliyət, yurdçuluq şeirləri hərarətlə alqışlanardı.

Onun bu dövəmdə yazdığı şeirlər əldən-ələ gəzir, dəftərdən-dəftərə yazılırdı. Ancaq, çox heyif ki, bütün bu şeirlər bir yerə toplana bilməmiş, dağınıq halda qalmışdır. İstila rejimi davam etdikcə Cəfərin əsl kimliyini meydana qoyacaq bu qiymətli əsərlərin də məchul qalacağı şübhəsizdir. Fəqət Azərbaycan yurdsevər və hürriyyət şairi Cəfəri heç zaman unutmayacaq. Azərbaycan qurtular-qurtulmaz onun əsəri də məchul olmaqdan qurtulacaqdır”.¹⁶

¹⁶ Mirzə Bala. “Cəfər Cabbarlı”. “İlca” dərgisi, №1-3, İstanbul, 1936, səh.17-19

Mirzə Bala Məmmədzaadəyə görə: “Cəfər Cabbarlı əsərləri ilə Azərbaycan toplumunun istila altında belə milli duyğulardan, adət-ənənələrdən, gələnlərdən və milli kimlikdən uzaqlaşmasını əngəlləyə biləcək bir yazıçı və mütəfəkkir idi”.¹⁷ ÇEKA tərəfindən mühacirətdə belə təqib olunan Mirzə Bala Məmmədzaadə Cəfər Cabbarlının vəfatına qədər onu qorumaq üçün bu mövzuda səssiz qalmışdır. Cabbarlının vaxtsız ölümü Mirzə Bala Məmmədzaadəni incitdiyi qədər, bəlkə də, heç kimi incitməmişdir.

1917-ci il inqilabı Rusiyada olduğu kimi, Azərbaycanda da siyasi partiyaların və təşkilatların açıq fəaliyyətinə keçməsinə imkan yaratmışdı. Mirzə Bala Məmmədzaadənin siyasi fəaliyyətə başlaması da bu dövrə təsadüf edir.

1917-ci il rus inqilabı və Mirzə Bala Məmmədzaadənin siyasi fəaliyyətə başlaması

1917-ci ilin fevralında Rusiyada inqilab baş vermiş, çarın hakimiyyətinə son qoyulmuşdu. İnqilabdan sonra – 1917-ci il martın 7-də Bakıda işçi və əsgərlər arasından seçilən vəkillər Bakı Sovetini qurmuş, siyasi partiya və cəmiyyətlər açıq fəaliyyətə başlamışdılar. Bakıda “Bakı kəndlərindəki sənaye və fabriklərin, texniki emalatxana sahiblərinin cəmiyyəti”, “Ticarət-Sənaye İttifaqı Şurası”, “Kooperativlər İttifaqı”, “Mədən sahibləri cəmiyyəti”, “Milli Burjuaziya Şuraları” qurulmuşdu. Azərbaycanda yeni müvəqqəti hökumətin çıxardığı qanunların tətbiqini təmin etmək məqsədilə “Bakı İctimai Təşkilatlar Şurası” və “Bakı İcra Komitəsi” yaradılmışdı. Müvəqqəti hökumətin ölkənin həqiqi sahibləri olan müsəlman və türklərə idarəçilikdə az yer verməsi, milliyətçi hərəkəti yatırmaq adı altında digər

¹⁷ 18.05.1998 tarixində Eldəniz Qurtulanla görüşdən götürülən qeydlər

millətləri silahlandırır əhalini qarşı-qarşıya gətirərək münaqişə vəziyyəti yaratması xalqın narazılığına səbəb olmuşdu. Buna görə də xalq milliyyətçi cəbhəyə yönəlmişdi. Bakıda “Müsavat”, “Hümmət”, Cənubi Azərbaycanda “Ədalət”, Rusiyada “Müsəlmanlıq”, Gəncədə “Fırqeyi-Məhəmmədiyyə”, “İttihad”, İrəvanda “İrşad” təşkilatları qurulmuşdu.

1917-ci ildə Rusiyada bolşevik inqilabından sonra mətbuat qədər siyasi və sosial həyatda da canlanma baş vermişdi. Bakıda “Cəmiyyəti-Xeyriyyə”, “Nicat Məarif” cəmiyyəti, “Səfa Maarif” cəmiyyəti, “Səadət” cəmiyyəti, “Nəşri-Məarif” cəmiyyəti, “Ədib yurdu” cəmiyyəti kimi mədəni təşkilatlardan əlavə, qeyri-rəsmi fəaliyyət göstərən siyasi firqələr də var idi. Mirzə Bala bir məqaləsində yazırdı:

“O dövəmdə hər orta məktəbdə, hər lisədə bir tələbə cəmiyyəti var idi. Bundan əlavə, bu cəmiyyətlərin nümayəndələrindən ibarət gizli gənclik təşkilatı da fəaliyyət göstərirdi. Bizim məktəbdəki təşkilatın adı “İrşad” idi. O dövəmdə Bakı məktəbləri arasında ən fəal olanlar və inqilabçılar bizim məktəbin tələbələri, Bakı oğlanlar lisei və qızlar gimnaziyasının tələbələri idi. 1917-ci ildə Bakıda Qafqaz lise tələbələrinin konqresi keçirilirdi. Bu konqresə yoldaşım Cəfərlə qatılaraq özümüzü milliyyət, hürriyyət və istiqlal uğrunda Azərbaycan Mərkəzi Şurasının əmrinə vermişdik”.¹⁸

Mirzə Bala Məmməd zadə ilk siyasi fəaliyyətinə texnikum (texniki məktəb) tələbəsi ikən yeraltı “Məhəmmədiyyə” təşkilatında başlamışdı. Bu təşkilatın məqsədi Azərbaycan gəncliyinə milli və dini dəyərlər qazandırmaq idi.¹⁹

¹⁸ Mirzə Bala. “Cəfər Cabbarlı”. “Qurtuluş” dərgisi, №4, 1934, Berlin, səh.109-110

¹⁹ Əbdülvahab Yurdsevar. “43 illik dostum Mirzə Bala”. “Azərbaycan” dərgisi, №2-3, 1959, səh.16-24

1917-ci il bolşevik inqilabından sonra Azərbaycandakı siyasi partiyalar açıq fəaliyyətə başladılar. Rusiyada monarxiyanın devrilməsindən sonra Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olan Gəncədə 1917-ci ildə “Türk Ədəmi-mərkəziyyət” adlı siyasi bir təşkilat qurulmuşdu.²⁰

Təşkilatın qurucusu İsmayıl bəy Qasıralının kürəkəni Nəzib bəy Yusifbəyli idi. Gəncədəki təşkilat Osmanlı imperiyasının Türkiyədə planladığı reformlara bənzər şəkildə, Rusiyadakı millətlərin inkişafına yön verən federativ bir sistem qurulmasını tövsiyə edirdi.²¹

1917-ci il bolşevik inqilabından sonra Mirzə Balanı Bakıda Azərbaycan gənclərinin fəal liderləri arasında görürük.

1917-ci ilin aprel ayında Bakıda Qafqaz Müsəlmanlarının qurultayı keçirilir. Qurultay Rusiya müsəlmanlarının siyasi hüquqlarını, inqilabdan gözləntilərini təyin edəcək və tənzimləyəcəkdi. Qurultaya ilk gündən etibarən “Türk Ədəmi-mərkəziyyət” və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılıq etdiyi “Müsavət” təşkilatı hakim olmuşdu. Qurultayda eyni proqramla çıxış edən “Müsavət” partiyası ilə “Türk Ədəmi-mərkəziyyət” partiyası birləşərək “Türk Ədəmi-mərkəziyyət Müsavat” partiyası adı altında fəaliyyət göstərməyi qərara almışdılar.²²

Mirzə Bala Məmmədzadə həmin il “Türk Ədəmi-mərkəziyyət Müsavat partiyası”na üzv olaraq aktiv siyasi fəaliyyətə qoşulur. Partiyanın Mirzə Balaya verdiyi vəzifə neft mədənlərində işləyən türk və müsəlman işçilərini milli ruhda yetişdirmək və istiqlal mübarizəsinə hazırlamaq idi. Neft çıxarılan bölgələrə

²⁰ Mirzə Bala Məmmədzadə. “Milli Azərbaycan hərəkəti”. Azərbaycan Kültür Dərnəyi yayımları, Ankara, 1991, səh.49

²¹ Tadeuş Svetoçoxovski. “Müsəlman camaatdan milli kimliyə rus Azərbaycanı – 1905-1920”. “Bağlam” yayımları, İstanbul, 1988, səh.125

²² Mirzə Bala Məmmədzadə. “Milli Azərbaycan hərəkəti”. Azərbaycan Kültür Dərnəyi yayımları, Ankara, 1991, səh.48-50